

Zbirka odločb sodne prakse

SODBA SODIŠČA (peti senat)

21. januar 2016*

„Predhodno odločanje — Konkurenca — Omejevalni sporazumi — Usklajeno ravnanje — Potovalne agencije, ki uporabljajo skupni informacijski sistem za ponudbe potovanj — Samodejna omejitev stopnje popusta za nakupe potovanj na spletu — Sporočilo skrbnika sistema o navedeni omejitvi — Tihi sporazum, ki ga je mogoče opredeliti kot usklajeno ravnanje — Konstitutivni elementi sporazuma in usklajenega ravnanja — Presoja dokazov in zahtevani dokazni standard — Procesna avtonomija držav članic — Načelo učinkovitosti — Domneva nedolžnosti“

V zadevi C-74/14,

katere predmet je predlog za sprejetje predhodne odločbe na podlagi člena 267 PDEU, ki ga je vložilo Lietuvos vyriausiasis administracinis teismas (vrhovno upravno sodišče Litve) z odločbo z dne 17. januarja 2014, ki je na Sodišče prispela 10. februarja 2014, v postopku

„Eturas“ UAB

„AAA Wrislit“ UAB

„Baltic Clipper“ UAB

„Baltic Tours Vilnius“ UAB

„Daigera“ UAB

„Feronā“ UAB

„Freshttravel“ UAB

„Guliverio kelionės“ UAB

„Kelionių akademija“ UAB

„Kelionių gurmanai“ UAB

„Kelionių laikas“ UAB

„Litamicus“ UAB

„Megaturas“ UAB

„Neoturas“ UAB

* Jezik postopka: litovščina.

„TopTravel“ UAB

„Travelonline Baltics“ UAB

„Vestekspres“ UAB

„Visveta“ UAB

„Zigzag Travel“ UAB

„ZIP Travel“ UAB

proti

Lietuvos Respublikos konkurencijos taryba,

ob udeležbi

„Aviaeuropa“ UAB,

„Grand Voyage“ UAB,

„Kalnų upė“ UAB,

„Keliautojų klubas“ UAB,

„Smaragdas travel“ UAB

„700LT“ UAB,

„Aljus ir Ko“ UAB,

„Gustus vitae“ UAB,

„Tropikai“ UAB,

„Vipauta“ UAB,

„Vistus“ UAB,

SODIŠČE (peti senat),

v sestavi T. von Danwitz, predsednik četrtega senata v funkciji predsednika petega senata, D. Šváby, A. Rosas, E. Juhász (poročevalec) in C. Vajda, sodniki,

generalni pravobranilec: M. Szpunar,

sodni tajnik: M. Aleksejev, administrator,

na podlagi pisnega postopka in obravnave z dne 7. maja 2015,

ob upoštevanju stališč, ki so jih predložili:

— za „AAA Wrislit“ UAB L. Darulienė in T. Blažys, odvetnika,

- za „Baltic Clipper“ UAB J. Petrulionis, L. Šlepaitė in M. Juonys, odvetniki,
- za „Baltic Tours Vilnius“ UAB in „Kelionių laikas“ UAB P. Koverovas in R. Moisejevas, odvetnika,
- za „Guliverio kelionės“ UAB M. Juonys in L. Šlepaitė, odvetnika,
- za „Kelionių akademija“ UAB in „Travelonline Baltics“ UAB L. Darulienė, odvetnik,
- za „Megaturas“ UAB E. Kisielius, odvetnik,
- za „Vestekspres“ UAB L. Darulienė, R. Moisejevas in P. Koverovas, odvetniki,
- za „Visveta“ UAB T. Blažys, odvetnik,
- za Lietuvos Respublikos konkurencijos taryba E. Pažėraitė in S. Tolušytė, agentki,
- za „Keliautojų klubas“ UAB E. Burgis in I. Sodeikaitė, odvetnika,
- za litovsko vlado D. Kriaučiūnas, K. Dieninis in J. Nasutavičienė, agenti,
- za avstrijsko vlado C. Pesendorfer, agentka,
- za Evropsko komisijo A. Biolan, V. Bottka in A. Steiblytė, agenti,

po predstavitvi sklepnih predlogov generalnega pravobranilca na obravnavi 16. julija 2015
izreka naslednjo

Sodbo

- 1 Predlog za sprejetje predhodne odločbe se nanaša na razlago člena 101 PDEU.
- 2 Ta predlog je bil vložen v okviru spora med družbami „Eturas“ UAB (v nadaljevanju: Eturas), „AAA Wrislit“ UAB, „Baltic Clipper“ UAB, „Baltic Tours Vilnius“ UAB, „Daigera“ UAB, „Feronā“ UAB, „Freshtravel“ UAB, „Guliverio Kelionės“ UAB, „Kelionių akademija“ UAB, „Kelionių gurmanai“ UAB, „Kelionių laikas“ UAB, „Litamicus“ UAB, „Megaturas“ UAB, „Neoturas“ UAB, „Top Travel“ UAB, „Travelonline Baltics“ UAB, „Vestekspres“, UAB, „Visveta“ UAB, „Zigzag Travel“ UAB in „ZIP Travel“ UAB, ki so potovalne agencije, na eni strani ter Lietuvos Respublikos konkurencijos taryba (svet za konkurenco Republike Litve, v nadaljevanju: svet za konkurenco) na drugi strani zaradi odločbe, s katero je zadnjenavedeni tem potovalnim agencijam naložil plačilo glob zaradi vzpostavitve protikonkurenčnega ravnanja in sodelovanja v njem.

Pravni okvir

- 3 V uvodni izjavi 5 Uredbe Sveta (ES) št. 1/2003 z dne 16. decembra 2002 o izvajanju pravil konkurence iz členov [101] in [102] Pogodbe [DEU] (UL, posebna izdaja v slovenščini, poglavje 8, zvezek 2, str. 205) je navedeno:

„Za zagotavljanje učinkovitega izvajanja pravil konkurence Skupnosti in hkrati spoštovanja temeljnih pravic do obrambe naj bi ta uredba urejala dokazno breme iz členov [101] in [102] Pogodbe. Stranka ali organ, ki domneva kršitev člena [101(1)] in [102] Pogodbe, dokazuje obstoj tega po zahtevanem pravnem standardu. Podjetje ali podjetniško združenje, ki se sklicuje na ugodnost obrambe pred

ugotovitvijo kršitve, naj bi po zahtevanem pravnem standardu dokazalo, da je zadoščeno pogojem za uporabo take obrambe. Ta uredba ne vpliva niti na nacionalna pravila o dokaznem standardu niti na obveznosti organov, pristojnih za konkurenco, in sodišč v državah članicah, da preverjajo pomembna dejstva o posameznem primeru, pod pogojem, da so taka pravila in obveznosti skladni s splošnimi načeli prava Skupnosti.“

- 4 Člen 2 te uredbe, naslovljen „Dokazno breme“, določa:

„V vseh nacionalnih postopkih ali postopkih Skupnosti za uporabo členov [101] in [102] Pogodbe kršitve iz člena [101(1)] ali člena [102] Pogodbe dokazuje stranka ali organ, ki kršitev domneva. Podjetje ali podjetniška združenje, ki uveljavlja ugodnost iz člena [101(3)] Pogodbe, nosi dokazno breme, da so pogoji iz navedenega odstavka izpolnjeni.“

Spor o glavni stvari in vprašanji za predhodno odločanje

- 5 Iz predložitvene odločbe izhaja, da je družba Eturas imetnica izključnih pravic spletnega programa E-TURAS in tudi njegova skrbnica.
- 6 Ta program je skupni sistem za spletno rezervacijo potovanj. Potovalnim agencijam, ki so pri družbi Eturas s pogodbo pridobile licenco za njegovo uporabo, omogoča, da na svojem spletnem mestu ponujajo prodajo potovanj po enotnem načinu rezervacije, ki ga je določila družba Eturas. Zgoraj navedena licenčna pogodba družbe Eturas ne vsebuje določil, na podlagi katerih bi lahko skrbnik spreminjal cene, ki so jih potovalne agencije, ki uporabljajo navedeni sistem, določile za svoje storitve.
- 7 Vsaka potovalna agencija ima v programu E-TURAS osebni elektronski račun, s katerim se lahko poveže z uporabo gesla, ki ji je bil dodeljen ob sklenitvi licenčne pogodbe. V tem računu imajo potovalne agencije dostop do pošte rezervacijskega sistema E-TURAS, ki deluje kot elektronska pošta. S to pošto poslana sporočila se berejo kot elektronska sporočila, zato jih mora naslovnik, da jih lahko prebere, prej odpreti.
- 8 Leta 2010 je svet za konkurenco na podlagi informacij, ki mu jih je posredovala ena od agencij uporabnic rezervacijskega sistema E-TURAS, v skladu s katerimi naj bi potovalne agencije med sabo usklajevale popuste na potovanja, ki se prodajajo prek tega sistema, začel preiskavo.
- 9 V tej preiskavi je bi bilo ugotovljeno, da je direktor družbe Eturas več potovalnim agencijam, vsekakor pa vsaj eni od njih, poslal elektronsko sporočilo z naslovom „Glasovanje“, s katerim je naslovnike pozval, naj glasujejo o znižanju stopnje popusta na spletu s 4 % na od 1 do 3 %.
- 10 Skrbnica programa E-TURAS je 27. avgusta 2009 ob 12.20 prek interne pošte tega programa vsaj dvema od zadevnih potovalnih agencij poslala sporočilo z naslovom „Sporočilo o znižanju popusta za spletne rezervacije potovanj na od 0 do 3 %“ (v nadaljevanju: sporočilo iz postopka v glavni stvari), v katerem je bilo navedeno:
- „Po oceni stališč, predlogov in želja potovalnih agencij v zvezi z uporabo stopnje popusta za spletne rezervacije potovanj bomo omogočali možnost določitve spletnih popustov v razponu po izbiri od 0 % do 3 %. Ta ‚omejitev‘ stopnje popusta bo pomagala ohraniti znesek provizije in normalizirati konkurenčne razmere. Pozor! Za potovalne agencije, ki ponujajo popuste po stopnji, višji od 3 %, bo ta stopnja po 14. uri samodejno znižana na 3 %. Če ste posredovali informacije o stopnji popusta, vam predlagamo, da jih ustrezno prilagodite.“
- 11 Po 27. avgustu 2009 so bila na spletnih mestih osmih potovalnih agencij objavljena oglaševalska sporočila o triodstotnem popustu potovanja iz ponudbe. Pri rezervaciji se je odprlo okno z obvestilom o triodstotnem popustu na zbrano potovanje.

- 12 V preiskavi sveta za konkurenco je bilo ugotovljeno, da so morale zadevne potovalne agencije – čeprav so svojim strankam še vedno lahko ponudile popuste, višje od 3 % – zaradi tehničnih sprememb programa E-TURAS po sporočilu iz postopka v glavni stvari za priznanje takega popusta izpolniti dodatne tehnične formalnosti.
- 13 Svet za konkurenco je v odločbi z dne 7. junija 2012 ugotovil, da so 30 potovalnih agencij in družba Eturas med 27. avgustom 2009 in koncem marca 2010 sodelovale pri protikonkurenčnem ravnanju v zvezi s popusti za rezervacije prek programa E-TURAS.
- 14 V skladu s to odločbo se je protikonkurenčno ravnanje začelo na dan, ko se je sporočilo iz postopka v glavni stvari o znižanju stopnje popustov pojavilo v rezervacijskem sistemu E-TURAS in ko je bilo v okviru uporabe tega sistema vzpostavljeno samodejno omejevanje te stopnje.
- 15 Svet za konkurenco je menil, da so potovalne agencije, ki so uporabljale rezervacijski sistem E-TURAS v zadevnem obdobju in ki niso izrazile nasprotovanja, odgovorne za kršitev pravil o konkurenci, saj so lahko razumno sklepale, da tudi preostali uporabniki tega sistema svoje popuste omejujejo na največ 3 %. Iz tega je sklepal, da so te agencije druga drugo obvestile o stopnji popusta, ki so ga nameravale uporabiti v prihodnosti, in so tako posredno – z implicitno ali tiho privolitvijo – izrazile skupno strinjanje z ravnanjem na upoštevnem trgu. Na podlagi tega je sklenil, da je treba ravnanje navedenih agencij na upoštevnem trgu opredeliti kot usklajeno ravnanje, in ugotovil, da je družba Eturas, čeprav na upoštevnem trgu ni bila dejavna, to ravnanje omogočila.
- 16 Svet za konkurenco je zato družbo Eturas in zadevne potovalne agencije spoznal za odgovorne, zlasti za kršitev člena 101(1) PDEU, in jim naložil globe. Potovalni agenciji, ki je svet za konkurenco obvestila o tej o kršitvi, je bila na podlagi programa prizanesljivosti odobrena imuniteta pred globo.
- 17 Pritožnice iz postopka v glavni stvari so pri Vilniaus apygardos administracinis teismas (okrožno upravno sodišče v Vilni) izpodbijale odločbo sveta za konkurenco. Navedeno sodišče je s sodbo z dne 8. aprila 2013 delno ugodilo tožbam in znižalo naložene globe.
- 18 Pritožnice iz postopka v glavni stvari in urad za konkurenco so se zoper to sodbo pritožili pri Lietuvos vyriausiasis administracinis teismas (vrhovno upravno sodišče Litve).
- 19 Pritožnice iz postopka v glavni stvari trdijo, da niso ravnale usklajeno v smislu člena 101(1) PDEU ali ustreznih določb nacionalnega prava. Trdijo, da jih ni mogoče šteti za odgovorne za enostranska ravnanja družbe Eturas. Nekatere od pritožnic trdijo, da niso prejele ali prebrale sporočila iz postopka v glavni stvari, saj je uporaba programa E-TURAS zanje pomenila le neznamenat delež prometa, in niso bile pozorne na spremembe tega programa. Navajajo, da so informacijski sistem uporabljale tudi po tehnični vzpostavitvi omejitve popustov, saj takrat ni bilo drugega informacijskega sistema, razvoj lastnega sistema pa bi bil predrag. Nazadnje trdijo, da popusti načeloma niso bili omejeni, saj so potovalne agencije ohranile možnost, da strankam za njihovo zvestobo priznajo dodatne posamične popuste.
- 20 Svet za konkurenco trdi, da je rezervacijski sistem E-TURAS pritožnicam iz postopka v glavni stvari omogočal usklajevanje njihovih dejanj in zaradi njega ni bilo več treba sklicevati sestankov. V zvezi s tem trdi, prvič, da so navedene pritožnice zaradi uporabe tega sistema tudi brez neposrednega stika lahko dosegle „soglasje volj“ o omejitvah popustov, in drugič, da pomeni neobstoj nasprotovanja omejitvi popustov tiho privolitev vanjo. Navaja, da je navedeni sistem deloval pod enotnimi pogoji in je bil zlahka prepoznaven na spletnih mestih zadevnih potovalnih agencij, na katerih so bile objavljene informacije o veljavnih popustih. Potovalne agencije naj ne bi nasprotovale omejitvi popustov in naj bi torej druga drugo jasno dale vedeti, da uporabljajo popuste po omejeni stopnji, s čimer so odpravile vsakršno negotovost v zvezi s stopnjami popustov. Svet za konkurenco meni, da bi morale pritožnice iz postopka v glavni stvari ravnati preudarno in odgovorno in da ne bi smele prezreti sporočil o instrumentih, uporabljenih v okviru njihove gospodarske dejavnosti, ter nanje ne biti pozorne.

- 21 Predložitveno sodišče se sprašuje o razlagi člena 101(1) PDEU in zlasti o razdelitvi dokaznega bremena za namene uporabe te določbe. Dvomi namreč o obstoju zadostnih meril, na podlagi katerih bi se lahko v obravnavanem primeru ugotovilo sodelovanje zadevnih potovalnih agencij v horizontalno usklajenem ravnanju.
- 22 Predložitveno sodišče v zvezi s tem poudarja, da je v tem primeru glavni dokaz za utemeljitev obsodbe domneva, da so zadevne agencije prebrale ali bi morale prebrati sporočilo iz postopka v glavni stvari in da bi morale razumeti celoto vseh prispevkov iz odločitve o omejitvi stopenj popustov na potovanja iz ponudbe. V zvezi s tem navaja, da v okviru pregona kršitev s področja konkurenčnega prava velja domneva nedolžnosti, in izraža dvome o možnosti obsodbe zadevnih potovalnih agencij le na podlagi prve domneve, zlasti ker nekatere med njimi trdijo, da za sporočilo iz postopka v glavni stvari niso vedele, druge pa so svoje prvo potovanje prodale šele po tem, ko so bile tehnične spremembe izvedene, ali pa prek rezervacijskega sistema E-TURAS sploh še niso opravile prodaje.
- 23 Predložitveno sodišče hkrati priznava, da so potovalne agencije, ki so uporabljale rezervacijski sistem E-TURAS, vedele ali bi morale vedeti, da ta sistem uporabljajo tudi njihovi konkurenti, zaradi česar je mogoče šteti, da so bile navedene agencije previdne in skrbne ter zato niso mogle prezreti prejetih sporočil. V zvezi s tem predložitveno sodišče trdi, da so nekatere agencije, ki jih je svet za konkurenco obsodil, priznale, da so vedele za vsebino sporočila iz postopka v glavni stvari.
- 24 Predložitveno sodišče torej želi ugotoviti, ali je lahko v okoliščinah zadeve, o kateri mora odločiti, že zgolj pošiljanje sporočila o omejitvi stopnje popustov zadosten dokaz za potrditev ali domnevo, da so gospodarski subjekti, ki so uporabljali rezervacijski sistem E-TURAS, vedeli ali bi morali vedeti za to omejitev, ne glede na to, da nekateri od njih trdijo, da o omejitvi niso nič vedeli, da nekateri niso spremenili dejansko uporabljene stopnje popusta in da nekateri v upoštevnem obdobju prek tega sistema sploh niso prodali nobenega potovanja.
- 25 V teh okoliščinah je Vyriausiasis administracinis teismas (vrhovno upravno sodišče Litve) prekinilo odločanje in Sodišču v predhodno odločanje predložilo ti vprašanji:
- „1. Ali je treba člen 101(1) Pogodbe o delovanju Evropske unije razlagati tako, da se lahko v položaju, v katerem gospodarski subjekti sodelujejo v skupnem informacijskem sistemu, kakršen je opisan v tej zadevi, in v katerem je svet za konkurenco dokazal, da sta bila v ta sistem vnesena sistemsko sporočilo o omejitvi popustov in tehnična omejitev računalniškega vnosa stopnje popusta, domneva, da so ti gospodarski subjekti vedeli ali bi morali vedeti za posredovano sporočilo ter da so s tem, da niso nasprotovali uvedbi omejitve popustov, vanjo tiho privolili, zaradi česar jih je mogoče šteti za odgovorne za usklajeno ravnanje v smislu člena 101(1) PDEU?
2. Če je odgovor na prvo vprašanje nikalen, katere dejavnike bi bilo treba upoštevati pri ugotavljanju, ali so gospodarski subjekti, ki so sodelovali v skupnem računalniškem informacijskem sistemu, v okoliščinah, kakršne so te v postopku v glavni stvari, usklajeno ravnali v smislu člena 101(1) PDEU?“

Vprašanji za predhodno odločanje

- 26 Predložitveno sodišče s tema vprašanjema, ki ju je treba obravnavati skupaj, v bistvu sprašuje, ali je treba člen 101(1) PDEU razlagati tako, da – kadar skrbnik informacijskega sistema, ki potovalnim agencijam omogoča prodajo potovanj na njihovem spletnem mestu po enotnem načinu rezervacije, tem gospodarskim subjektom po osebni elektronski pošti pošlje sporočilo, s katerim jih obvesti, da bodo popusti za proizvode, ki se prodajajo prek tega sistema, odslej omejeni in da bodo po posredovanju tega sporočila v zadevni sistem vnesene tehnične spremembe, potrebne za izvajanje tega

ukrepa – se lahko za te gospodarske subjekte šteje, da so vedeli ali bi morali vedeti za navedeno sporočilo in da so v primeru neobstoja vsakršnega nasprotovanja takemu ravnanju sodelovali pri usklajenem ravnanju v smislu navedene določbe.

- 27 Najprej je treba opozoriti na sodno prakso Sodišča, v skladu s katero mora vsak gospodarski subjekt avtonomno določiti politiko, ki jo bo uresničeval na skupnem trgu. Taka zahteva po samostojnosti nasprotuje vsakemu neposrednemu ali posrednemu stiku med temi subjekti, ki bi bodisi vplival na ravnanje konkurenta na trgu ali bodisi takemu konkurentu razkril ravnanje na trgu, za katero se je podjetje odločilo ali ki se namerava izvajati, kadar imajo ti stiki za cilj ali končno posledico vzpostavitev konkurenčnih razmer, ki ne ustrezajo običajnim razmeram na zadevnem trgu (glej v tem smislu sodbo T-Mobile Netherlands in drugi, C-8/08, EU:C:2009:343, točki 32 in 33 in navedena sodna praksa).
- 28 Sodišče je tudi že presodilo, da se opustitveni načini udeležbe pri kršitvi – kot je prisotnost podjetja na sestankih, na katerih so bili sklenjeni sporazumi s protikonkurenčnim ciljem, ne da bi temu očitno nasprotovalo – razlagajo kot sotorilstvo, ki povzroči njegovo odgovornost v okviru člena 101 PDEU, ker je posledica tihega odobravanja nezakonite pobude brez javnega distanciranja od njene vsebine ali brez njene prijave upravnim organom spodbujanje nadaljevanja kršitve, zaradi česar je oteženo njeno odkritje (glej v tem smislu sodbo AC-Treuhand/Komisija, C-194/14 P, EU:C:2015:717, točka 31 in navedena sodna praksa).
- 29 Najprej, ker si predložitveno sodišče postavlja vprašanje, ali je posredovanje sporočila, kakršno je sporočilo iz postopka v glavni stvari, mogoče šteti za zadosten dokaz za ugotovitev, da so subjekti, ki so uporabljali sistem, vedeli ali bi morali vedeti o njegovi vsebini, je treba spomniti, da v skladu s členom 2 Uredbe št. 1/2003 v vseh nacionalnih postopkih za uporabo člena 101 PDEU nosi breme dokazovanja kršitve člena 101(1) PDEU stranka ali organ, ki zatrjuje kršitev.
- 30 Čeprav člen 2 Uredbe št. 1/2003 izrecno ureja dodelitev dokaznega bremena, pa ta uredba ne vsebuje določb o bolj natančnih postopkovnih vidikih. Tako navedena uredba med drugim ne vsebuje določb o načelih presoje dokazov in zahtevanega dokaznega standarda v okviru nacionalnega postopka za uporabo člena 101 PDEU.
- 31 Ta ugotovitev je podprta tudi z uvodno izjavo 5 Uredbe št. 1/2003, ki izrecno določa, da ta uredba ne vpliva na dokazna pravila o dokaznem standardu.
- 32 Vendar iz ustaljene sodne prakse izhaja, da kadar neko področje ni urejeno s predpisi Unije, mora ta pravila na podlagi načela procesne avtonomije določiti vsaka država članica v svojem notranjem pravnem redu, vendar le če niso manj ugodna od tistih, ki veljajo za primerljive položaje, za katere velja nacionalno pravo (načelo enakovrednosti), in če z njimi ni praktično onemogočeno ali preveč oteženo izvrševanje pravic, ki jih priznava pravo Unije (načelo učinkovitosti) (glej v tem smislu sodbi VEBIC, C-439/08, EU:C:2010:739, točka 63, in Nike European Operations Netherlands, C-310/14, EU:C:2015:690, točka 28 in navedena sodna praksa).
- 33 Sodišče je sicer razsodilo, da izhaja domneva vzročnosti med usklajevanjem in ravnanjem na trgu podjetij, ki so udeležena pri usklajevanju, v skladu s katero navedena podjetja, ki so še naprej dejavna na trgu, upoštevajo informacije, ki so jih izmenjala s konkurenti, iz člena 101(1) PDEU in je zato sestavni del prava Unije, ki ga nacionalno sodišče mora uporabiti (glej v tem smislu sodbo T-Mobile Netherlands in drugi, C-8/08, EU:C:2009:343, točke od 51 do 53).
- 34 Vendar v nasprotju s to domnevo odgovor na vprašanje, ali je posredovanje sporočila, kakršno je to iz postopka v glavni stvari, ob upoštevanju vseh okoliščin, s katerimi je seznanjeno predložitveno sodišče, mogoče šteti za zadosten dokaz za ugotovitev, da so naslovniki vedeli ali bi morali vedeti za njegovo vsebino, ne izhaja iz pojma „usklajeno ravnanje“ in z njim ni neločljivo povezan. Tako vprašanje je

namreč treba šteti za vprašanje, ki se nanaša na presojo dokazov in zahtevani dokazni standard, zaradi česar v skladu z načelom procesne avtonomije in ob spoštovanju načel procesne enakovrednosti in učinkovitosti spada na področje nacionalnega prava.

- 35 Vendar v skladu z načelom učinkovitosti nacionalna pravila o presoji dokazov in dokaznem standardu ne smejo onemogočati ali čezmerno oteževati izvajanja prava Unije in zlasti ne smejo vplivati na učinkovito uporabo členov 101 PDEU in 102 PDEU (glej v tem smislu sodbo *Pfleiderer*, C-360/09, EU:C:2011:389, točka 24).
- 36 V zvezi s tem je treba spomniti, da je v skladu s sodno prakso Sodišča na obstoj usklajenega ravnanja ali sporazuma večinoma mogoče sklepati iz več naključij in indicev, ki lahko, če se obravnavajo skupaj in če ni drugih verjetnih pojasnil, pomenijo dokaz o kršitvi konkurenčnih pravil (glej v tem smislu sodbo *Total Marketing Services/Komisija*, C-634/13 P, EU:C:2015:614, točka 26 in navedena sodna praksa).
- 37 Zato se lahko v skladu z načelom učinkovitosti dokaz o kršitvi konkurenčnega prava Unije zagotovi ne le z neposrednimi dokazi, ampak tudi z indici, če so ti objektivni in skladni.
- 38 Če predložitveno sodišče ob upoštevanju domneve nedolžnosti dvomi o možnosti ugotovitve, da so potovalne agencije vedele ali bi morale vedeti za sporočilo iz postopka v glavni stvari, je treba spomniti, da je to načelo splošno načelo prava Unije, ki je zdaj določeno v členu 48(1) Listine Evropske unije o temeljnih pravicah (glej v tem smislu sodbo *E.ON Energie/Komisija*, C-89/11 P, EU:C:2012:738, točka 72), ki ga morajo države članice spoštovati pri izvajanju konkurenčnega prava Unije (glej v tem smislu sodbi *VEBIC*, C-439/08, EU:C:2010:739, točka 63, in *N.*, C-604/12, EU:C:2014:302, točka 41).
- 39 Domneva nedolžnosti nasprotuje temu, da predložitveno sodišče zgolj na podlagi posredovanja sporočila iz postopka v glavni stvari sklepa, da so zadevne potovalne agencije vedele za njegovo vsebino.
- 40 Vendar domneva nedolžnosti ne nasprotuje temu, da predložitveno sodišče meni, da je mogoče na podlagi posredovanja sporočila iz postopka v glavni stvari ob upoštevanju preostalih objektivnih in skladnih indicev utemeljiti domnevo, da so potovalne agencije iz postopka v glavni stvari vedele za njegovo vsebino od dneva, ko je bilo to sporočilo poslano, če lahko te agencije to domnevo izpodbijejo.
- 41 Za to izpodbojnost predložitveno sodišče ne sme postaviti pretiranih ali nerealnih zahtev. Potovalne agencije iz postopka v glavni stvari morajo imeti možnost izpodbiti domnevo, da so vedele za vsebino sporočila iz postopka v glavni stvari od datuma, ko je bilo to sporočilo poslano, na primer z dokazom, da tega sporočila niso prejele ali da zadevne rubrike niso preverile ali da so jo preverile šele nekaj časa po tem, ko je bilo sporočilo poslano.
- 42 Drugič, kar zadeva sodelovanje zadevnih potovalnih agencij pri usklajenem ravnanju v smislu člena 101(1) PDEU, je treba najprej spomniti, da na podlagi te določbe pojem „usklajeno ravnanje“ poleg usklajevanja med zadevnimi podjetji zajema temu usklajevanju ustrezno ravnanje na trgu in dejansko vzročno zvezo med tema elementoma (sodba *Dole Food in Dole Fresh Fruit Europe/Komisija*, C-286/13 P, EU:C:2015:184, točka 126 in navedena sodna praksa).
- 43 Dalje je treba ugotoviti, da je za zadevo iz postopka v glavni stvari, kakor izhaja iz trditev predložitvenega sodišča, značilno, da je skrbnik zadevnega informacijskega sistema potovalnim agencijam, ki so uporabljale ta sistem, poslal sporočilo, s katerim se je skušalo doseči skupno protikonkurenčno ravnanje, to sporočilo pa se je lahko prebralo le v rubriki „informativna sporočila“ v zadevnem informacijskem sistemu in na katerega te agencije niso izrecno odgovorile. Po tem, ko je bilo to sporočilo poslano, je bila uvedena tehnična omejitev, ki je popuste za rezervacije v sistemu

omejila na 3 %. Čeprav ta omejitev zadevnim potovalnim agencijam ni preprečila možnosti, da svojim strankam podelijo višji popust od 3 %, je bilo zaradi nje vseeno treba opraviti več dodatnih tehničnih formalnosti za njegovo zagotovitev.

- 44 Iz teh okoliščin je mogoče sklepati na uskladitev med potovalnimi agencijami, ki so vedele za vsebino sporočila iz postopka v glavni stvari, zato je zanje mogoče šteti, da so tiho privolile v tako skupno protikonkurenčno ravnanje, če sta izpolnjena dva konstitutivna elementa usklajenega ravnanja, navedena v točki 42 te sodbe. Na podlagi presoje dokazov predložitvenega sodišča je mogoče za potovalno agencijo šteti, da je sodelovala v tem usklajevanju od trenutka, ko je izvedela za to vsebino.
- 45 Nasprotno pa, če ni mogoče dokazati, da je potovalna agencija vedela za to sporočilo, na njeno sodelovanje v usklajevanju ni mogoče sklepati le zaradi obstoja tehnične omejitve, vnesene v sistem iz postopka v glavni stvari, če to ni podprto z drugimi objektivnimi in skladnimi indici, da je tiho privolila v protikonkurenčno ravnanje.
- 46 Tretjič, ugotoviti je treba, da lahko potovalna agencija domnevo, da je sodelovala v usklajenem ravnanju, ovrže s tem, da dokaže, da se je od tega ravnanja javno distancirala ali da ga je naznanila upravnim organom. Poleg tega v skladu s sodno prakso Sodišča v takem primeru, kakršen je ta iz postopka v glavni stvari, v katerem ne gre za tajni sestanek, javno distanciranje ali naznanitev upravnim organom nista edina načina, da podjetje ovrže domneve o svojem sodelovanju pri kršitvi, ampak je mogoče v ta namen predložiti tudi druge dokaze (glej v tem smislu sodbo Total Marketing Services/Komisija, C-634/13 P, EU:C:2015:614, točki 23 in 24).
- 47 Kar zadeva obravnavo vprašanja, ali so se zadevne potovalne agencije javno distancirale od usklajevanja iz postopka v glavni stvari, je treba ugotoviti, da v posebnih okoliščinah, kakršne so te iz postopka v glavni stvari, ni mogoče zahtevati, da potovalna agencija poda izjavo, s katero se želi distancirati, pri vseh konkurentih, ki so bili naslovniki sporočila iz postopka v glavni stvari, saj taka agencija teh naslovnikov dejansko ne more poznati.
- 48 V teh okoliščinah lahko predložitveno sodišče šteje, da jasno in izrecno nasprotovanje pri skrbniku programa E-TURAS zadošča za ovrženje navedene domneve.
- 49 V zvezi z možnostjo ovreči domnevo sodelovanja pri usklajenem ravnanju z drugimi dokazi, kot sta javno distanciranje ali naznanitev upravnim organom, je treba ugotoviti, da je mogoče v takih okoliščinah, kakršne so te iz postopka v glavni stvari, domnevo vzročne zveze med sodelovanjem in ravnanjem podjetij, ki so sodelovala v njem, na trgu, navedeno v točki 33 te sodbe, ovreči z dokazom sistematične uporabe popusta, ki presega zadevno omejitev.
- 50 Na podlagi navedenih ugotovitev je treba na postavljeni vprašanji odgovoriti, da:
- je treba člen 101(1) PDEU razlagati tako, da – kadar skrbnik informacijskega sistema, ki potovalnim agencijam omogoča prodajajo potovanja na njihovem spletnem mestu po enotnem načinu rezervacije, tem gospodarskim subjektom prek osebne elektronske pošte pošlje sporočilo, s katerim jih obvesti, da bodo popusti za proizvode, ki se prodajajo prek tega sistema, odslej omejeni in da bodo po posredovanju tega sporočila v zadevni sistem vnesene tehnične spremembe, potrebne za izvajanje tega ukrepa – se lahko za te gospodarske subjekte šteje, da so od trenutka, ko so izvedeli za sporočilo, ki ga je poslal skrbnik sistema, sodelovali pri usklajenem ravnanju v smislu navedene določbe, če se od tega ravnanja niso javno distancirali, če tega ravnanja niso naznanili upravnim organom ali če niso predložili drugih dokazov za ovrženje te domneve, kot na primer dokaza o sistematični uporabi popusta, ki presega zadevno omejitev;
 - mora predložitveno sodišče na podlagi nacionalnih določb o presoji dokazov in dokaznem standardu preučiti, ali je mogoče – ob upoštevanju vseh okoliščin, s katerimi razpolaga – posredovanje sporočila, kakršno je to iz postopka v glavni stvari, šteti za zadosten dokaz za

ugotovitev, da so njegovi naslovniki vedeli za njegovo vsebino. Domneva nedolžnosti nasprotuje temu, da bi predložitveno sodišče zgolj posredovanje tega sporočila štelo za zadosten dokaz za ugotovitev, da so njegovi naslovniki vedeli ali bi morali vedeti za njegovo vsebino.

Stroški

- 51 Ker je ta postopek za stranke v postopku v glavni stvari ena od stopenj v postopku pred predložitvenim sodiščem, to odloči o stroških. Stroški, priglašeni za predložitev stališč Sodišču, ki niso stroški omenjenih strank, se ne povrnejo.

Iz teh razlogov je Sodišče (peti senat) razsodilo:

Člen 101(1) PDEU je treba razlagati tako, da – kadar skrbnik informacijskega sistema, ki potovalnim agencijam omogoča prodajajo potovanj na njihovem spletnem mestu po enotnem načinu rezervacije, tem gospodarskim subjektom prek osebne elektronske pošte pošlje sporočilo, s katerim jih obvesti, da bodo popusti za proizvode, ki se prodajajo prek tega sistema, odslej omejeni in da bodo po posredovanju tega sporočila v zadevni sistem vnesene tehnične spremembe, potrebne za izvajanje tega ukrepa – se lahko za te gospodarske subjekte šteje, da so od trenutka, ko so izvedeli za sporočilo, ki ga je poslal skrbnik sistema, sodelovali pri usklajenem ravnanju v smislu navedene določbe, če se od tega ravnanja niso javno distancirali, če tega ravnanja niso naznanili upravnim organom ali če niso predložili drugih dokazov za ovrženje te domneve, kot na primer dokaz sistematične uporabe popusta, ki presega zadevno omejitev.

Predložitveno sodišče mora na podlagi nacionalnih določb o presoji dokazov in dokaznem standardu preučiti, ali je mogoče – ob upoštevanju vseh okoliščin, s katerimi je seznanjeno – posredovanje sporočila, kakršno je to iz postopka v glavni stvari, šteti za zadosten dokaz za ugotovitev, da so njegovi naslovniki vedeli za njegovo vsebino. Domneva nedolžnosti nasprotuje temu, da bi predložitveno sodišče zgolj posredovanje tega sporočila štelo za zadosten dokaz za ugotovitev, da so njegovi naslovniki vedeli ali bi morali vedeti za njegovo vsebino.

Podpisi